

KAPITEL 9

Topografen A. F. Cederholm

Det är dags att säga något om den påskrift som alltid åtföljer Axel Fredrik Cederholms teckningar: "Tecknad efter Naturen af A. F. Cederholm". Sådana påskrifter signalerar att konstnären har genomfört ett naturstudium på plats, till skillnad från att komponera ett motiv i ateljén eller rita efter antika modeller. Att teckna efter naturen ansågs dock ofta innebära en strävan att hitta en idealform – det mest typiska, det vackraste eller att framhäva karaktäristiska drag.

Idetta kapitel vill jag fördjupa mig i vad som kännetecknar Cederholms topografiska landskapsteckningar, särskilt hans metod att upprepa samma motiv från olika håll. Jag ser detta som en analytisk metod för att studera byggnader och bebyggelse, där platsens unika egenskaper lyfts fram.

En sak som jag tidigt lade märke till var att Axel Fredrik Cederholm gjorde serier av

teckningar av samma motiv, men från olika vinklar. Han analyserade platsens jordmån och växtlighet, gårdarnas och torpens läge i förhållande till varandra, samt uthusens placering i förhållande till huvudbyggnaden. Människor och djur förekommer, men endast som underordnade element i en berättelse som kretsar kring tingen och det materiella. I några av hans teckningar från gårdar och torp

◀ Axel Fredrik Cederholm, "Äng wid Huggboda. Tecknad efter naturen af A. F. Cederholm, 1814".
Uppsala universitetsbibliotek.

i norra Stockholm och Roslagen är detta särskilt tydligt.

Huggboda

Somrarna 1811 och 1814 reste Axel Fredrik i södra Roslagen. Han besökte olika slott, herrgårdar och bruk, som Östanå, Penningby, Vira bruk och Rydboholms slott, men han vistades också i lantliga miljöer långt från utpekade sevärdheter. I herrgårdsmiljöerna tecknade han parkens skuggande lövträd över slingrande bäckar, stengärdesgårdar, grindar och promenadvägar, lundar med skulpturer och annat som hör den pittoreska engelska trädgårdsstilen till. I miljöer runt bondgårdar och fisketorp verkar han snarare ha velat skildra landsbygden så som den såg ut, utan idealisering.

I de senare teckningarna finns en etnografisk ansats som endast finner en motsvarighet i samtida vetenskapliga skildringar av seder och bruk, som till exempel Fredrik Wilhelm Radloffs *Beskrifning öfver norra delen av Stockholms län* som gavs ut i två delar 1804–05.³²⁵ Vi ser här en konstnär i fält som verklighetstroget söker beskriva och karaktärisera en mil-

jö med betoning på den byggda miljön. Låt oss titta närmare på Cederholms etnografiska studier i serien *Huggboda*.

Knappt två mil efter Åkersberga på Roslagsvägen från Stockholm mot Norrtälje, länsväg 276, ligger Roslags-Kulla kyrkby. Strax efter kyrkan finns en avtagsväg mot Svensboda norrut och på den vägen efter tre kilometer ligger på höger sida gården Huvboda. Gården är belägen mellan två mindre sjöar som kallas Norrsjön och Södersjön. Axel Fredrik Cederholm kallade gården Huggboda och det namnet förekommer i äldre handlingar, men gården har namnet Huvboda i kyrkoböckerna och på Lantmäteriets karta från 1844.³²⁶ Att han även nämner Norrsjön som ska ligga intill gården bekräftar att Huggboda och Huvboda är samma fastighet

Huvboda skildras som en grupp knuttimrade byggnader placerade i vinkel runt en gårdsplan med en större långsmal mangårdsbyggnad. Från landsvägen avgränsas ägorna mot vägen av en gärdesgård och mellan den och huset finns en bit odlad mark. Ned mot strandängarna betar kor. Landskapet i Roslags-Kulla är kuperat, skogrikt och rätt stenigt, vilket Cederholm har återgett med omsorg. Om han inte redan hade en anknytning till platsen är det rimligt att tänka sig att han som vägfärande norrut sökte inkvartering men blev kvar några dagar och även

återkom dit under senare resor. Bonden Erik Larsson och hans hustru Anna Cajsa Andersdotter brukade gården vid denna tid.³²⁷

Om han inte redan hade en anknytning till platsen är det rimligt att tänka sig att han som vägfärande norrut sökte inkvartering men blev kvar några dagar och även återkom dit under senare resor.

I en bild av gården sedd från sydväst upptas större delen av förgrunden av en bit obrukbar mark där berget går i dagen. Cederholm har noggrant återgivit stora kantiga flyttblock som blivit kvar där inlandsisen dragit fram. Små granplantor tränger upp ur den magra jordmån- en, enstaka grässtrån vajar för vinden. Av gården Huvboda syns inte mycket mer än uthusen som sticker upp bakom en gräsbevuxen kulle. Huvudbyggnaden, som är den enda byggnad som är rödmålad, är till större delen skymd.

I en teckning som visar framsidan av huvudbyggnaden och gårdsplanen har han placerat in

◀ ”Huggboda bondgård i Kulla socken i Roslagen. Tecknat efter naturen av A. F. Cederholm 1814”. Uppsala universitetsbibliotek.

en tecknare – sig själv – i bilden. Han sitter med ryggen vänd mot betraktaren, klädd i hög hatt och frack, och med ett pappersark i knät. Genom

”En tall wid Huggboda. Tecknat efter naturen av A. F. Cederholm 1814”.
Uppsala universitetsbibliotek.

sin klädsel framställer konstnären sig själv som en borgare, vilket skapar en tydlig kontrast mot den lantliga miljön. En rimlig tolkning är att han även framställer sig som en vetenskapsman eller amatörforskare. Under denna tid var gentlemanforskning en lika legitim syssla för de högre stånden som måleri och teckning.³²⁸

Teckningen av en tall i omgivningarna kring Huvboda vittnar om Axel Fredrik Cederholms noggranna studier av naturen. Han ägnar särskild uppmärksamhet åt stammens struktur, grenarnas rörelseriktning och trädkronans karaktäristiska form. I kontrast till tallen framstår de raka granarna i bakgrunden som väsensskilda.

I det samtida pittoreska engelska landskapsmåleriet förekom ofta närstudier av gamla knottiga ekar. Förmodligen har Cederholm inspirerats av denna engelska tradition, men en krokig tall i ett uppländskt skogsbyrn är ändå något helt annat än en krokig ek i ett engelskt beteslandskap. Denna tall är genuint mellansvensk, mer specifikt uppländsk. Det lokala särdraget står här i centrum, snarare än ett pittoreskt schema à la Gilpin. I ett vidare perspektiv fungerade den uppländska tallen som medel för att ge nationen ett konstnärligt uttryck. Att förmedla de specifikt nationella särdragen var en viktig uppgift för landskapsmåleriet i det tidiga 1800-talet, och amatörernas bidrag var inte undantagna från denna utveckling.³²⁹

Svensboda

Agrarhistorikern Göran Samuelsson har jämfört Axel Fredrik Cederholms teckningar från Svensboda med storskifteskartan över Riala socken från 1797.³³⁰ I ett forskningsprojekt inventerade han de större museernas och arkivens bestånd av teckningar och skissmaterial från tiden 1650–1850 för att hitta bilder på det agrara landskapet. Särskilt intressanta var de bilder från början av 1800-talet med förklaringen: ”på stället efter naturen avtecknat”. Han konstaterade att många teckningar från denna tid har ett dokumentärt drag och springer ur resandets lust. Få teckningar är gjorda i konstnärens egen hemmiljö. Det är iakttagelser som överensstämmer med Cederholm och hans landskapsteckningar.³³¹

Ett syfte med Göran Samuelssons forskningsprojekt var att undersöka om konstbilden kunde användas av historiker som källmaterial. Konstbilden är, menar Samuelsson, ett alltför sällan använt källmaterial bland historiker. Axel Fredrik Cederholm verkar ha varit mycket noggrann i sin redovisning av kulturlandskapet och bebyggelsen kring Svensboda eftersom mycket av det han skildrade tycks stämma överens med kartor (se Axel Fredrik Cederholms målning av Svensboda på sidan 4). Göran Samuelsson skriver:

Axel Fredrik Cederholm, "Hölada vid Nordsjön i Kulla socken", 1811. Uppsala universitetsbibliotek.

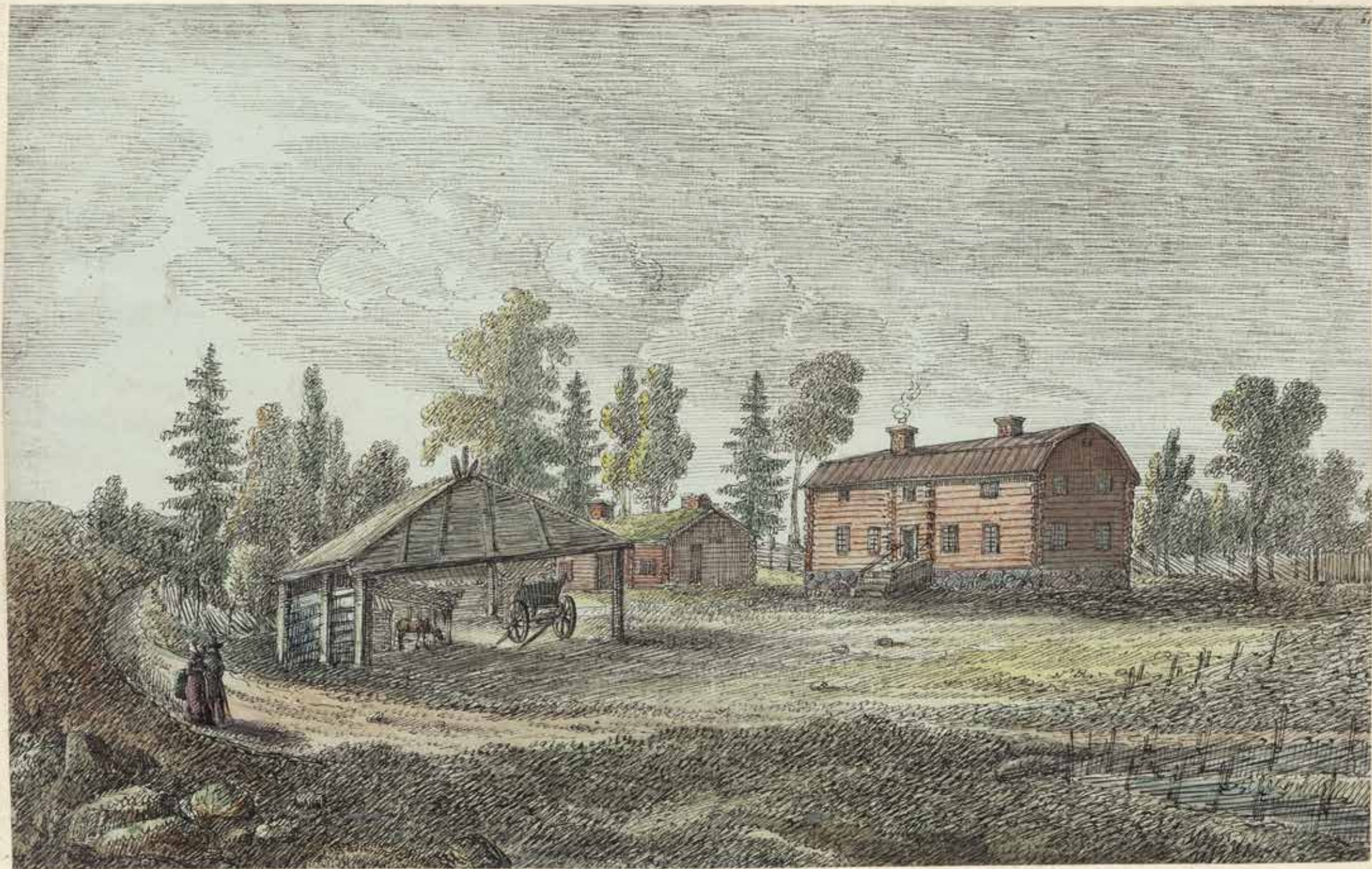
Det blir också tydligt hur mycket information som teckningen förmedlar om kulturlandskapet jämfört med kartan. En rad detaljer och element i kulturlandskapet framkommer i teckningen – växtlighetens utbredning och karaktär, bebyggelsens utformning och storlek, nivåskillnader i landskapet, hägnader, gärdesgårdar med mera. Kartan är en abstraktion, en tolkning av

verkligheten, ett sätt att symboliskt sammanfatta landskapet. Den är inte mindre riktig eller korrekt än Cederholms teckning, men den har ett annat syfte och ger sin bild av verkligheten. Tillsammans skapar dessa två oberoende, kompletterande och förhållandevis samtidiga källor en trovärdig beskrivning av kulturlandskapet i Svensboda by, Riala socken, åren runt 1800.³³²

Värdshuset Skruven

Vad händer om det lantliga Roslagen byts ut mot en vägkrog i Jakobsberg? Även denna trakt var lantlig men det är en lite annorlunda kontext. Axel Fredrik Cederholm har gjort flera studier av en vägkrog i Jakobsberg med namnet Skruven. Huset är numera rivet men krogen låg utefter gamla Enköpingsvägen under Säby gård vid Aspnäs, nuvarande rondellen Viksjöleden/Enköpingsvägen. Den knuttimrade mangårdsbyggnaden är i två våningar med brutet tak och hög stengrund. Omkring huvudbyggnaden grupperar sig några mindre ekonomibyggnader och uthus, somliga med torvtak.

Skruven finns utpekad på en karta över Jakobsbergs säteri från 1775, till höger om vägen norrut från Stockholm mot Enköping.³³³ Det var ett gästgiveri och en plats där resande bytte hästar och kunde få sig ett mål mat eller övernattning. Skjutsväsendet var ett statligt system med rötter i medeltiden. Bönderna var skyldiga att ställa hästar till resandes förfogande i ett system där hästar gick fram och tillbaka mellan skjutshållen som låg med högst två mils mellanrum. Vissa resenärer färdades i egen vagn och fick bondens hästar förspända till nästa skjutshåll, andra resenärer åkte med den vagn som bonden erbjöd, vilken kunde vara av varierande

*Kruppen hwa mit norr om Stockholm
Fiskal after nature of A. F. Lidenholm 1813.*

de bekvämlighet. Vägssystemet i Sverige längs huvudvägarna var utmätt med milstolpar för att underlätta beräkningen av skjutskostnaden.³³⁴

Axel Fredrik Cederholms metod för undersökningen är densamma som i Huggboda. Objektet studeras utifrån olika vinklar. Omgivningen beskrivs utförligt: gärdesgårdar, höskullar, vagnslider och hur gruppen av hus förhåller sig till varandra. Även i omgivningen runt Skruven har han ritat av en märklig tall.

JohanTobias Sergel har skildrat en scen med Elias Martin som kräks på krogen Kräfteriket. Så framställs gärna kroglivet på 1700-talet: larmande och stökigt med slagsmål, sång och dans. I Axel Fredrik Cederholms värld är det på sin höjd ett stillsamt kafferep i trädgården (som i en av teckningarna från Skruven) eller ett herrskap på promenad i lantliga omgivningar. Lika städat verkar det ha gått till i Stockholm, om än med fler människor i rörelse. Cederholm har skildrat traktören Petter Klingbergs värdshus vid Blå porten som var

ett populärt ställe på Djurgården (se sidan 22). Där är det mycket folk som har samlats på promenaden. Både män och kvinnor träffas och hälsar på varandra. Några har picknick i gröngräset och ett par herrar vid ett bord röker pipa och har blivit serverade något att dricka.

Avsaknaden av individuella särdrag betonar istället de kollektiva.

Det finns mycket som talar för att Cederholms skildringar av folklivet på krogar och värdshus inte var menat som en realistisk skildring av hur det gick till i Stockholm med omnejd. Människorna här är precis som i parkmiljöerna underordnade staffagefigurer. Deras uppgift i förgrunden är att skapa perspektiv i såväl tid som rum, men också att säga något om sociala kategorier och vanor: allmoge/borgare, kvinnor/män, arbetande människor och folk med fritid nog att odla kulturella intressen. Avsaknaden av individuella särdrag betonar istället de kollektiva.

Vi ska titta närmare på ett par av teckningarna från Skruven för att förstå vad det var som intresserade honom i de agrara motiven, men först en utveckling om vägfarande i Sverige vid denna tid.

Vägffarande enligt Ernst Moritz Arndt

Ernst Moritz Arndt var vid sekelskiftet 1800 professor i historia i Greifswald. Han föddes av svenska föräldrar i Svenska Pommern, men levde och verkade hela sitt liv i Tyskland. Arndt var även som amatör författare och skrev flera reseskildringar. År 1804 gjorde han en resa genom Sverige, vilken han skildrade i en reseberättelse utgiven i fyra band, först på tyska och senare på svenska.³³⁵

Arndts reseberättelse är intressant eftersom den ger läsaren en detaljerad inblick i det svenska skjutsväsendet och hur resande på vägarna gick till i Sverige jämfört med andra länder i Europa runt år 1800. I jämförelse med de länder Arndt tidigare hade rest i var det inte dyrt att resa i Sverige. Framför allt i de mer folkrika provinserna kunde den resande för en billig peng hitta ett hyggligt boende i byggnader med tapetserade rum, speglar och sängar. De som tillhandahöll dessa rum kallades gästgivare, berättar Arndt. För varje gästgivargård var ett bestämt antal hästar anslaget beroende på gästgivargårdens belägenhet. Dessa kallades håll- eller stationshästar och kom från kringliggande bondgårdar. Om hållhästarna var upptagna skulle gästgivaren ställa sina egna hästar till förfogande eller använda reservhästar från närmast liggande

◀ Titeln plats- och distansangivelse i förhållande till Stockholm ger en hänvisning till ett sammanhang bortanför det avbildade objektet. ”Skrufven två mil norr om Stockholm. Tecknad efter naturen af A F Cederholm 1813”. Uppsala universitetsbibliotek.

bondby. Hållkarlen höll ordning på hästbytet så att det alltid fanns någon häst redo utan att den resande behövde vänta. Så fort den resande anlände till gästgivargården ropades på hållkarlen, som hjälpte till med att sela av och på hästar. Han antecknade de resande i en dagbok och tog ut de lagstadgade avgifterna enligt en taxa fastställd av landskansliet, så kallade skjutsfärdspenningar.³³⁶

Enligt lag var gästgivarna skyldiga att ha mat och dryck tillgänglig och servera gästerna. Tyvärr, påpekar Arndt, var utspisningen ibland påver, vilket kunde bero på att taxan var låg. Av det som förväntades – bröd, mjölk och dricka, kött, smör och ost – saknades ibland något eller var av dålig kvalitet. Men endast den som var oförsämd kunde klaga på vägarna och skjutsens långsamhet, ansåg Arndt.³³⁷

Det topografiska mätandet av landskapet

Att göra kartor över Sverige och mäta distansförhållanden mellan platser var ett nationellt projekt i tiden. År 1805 inrättades fältmätningsskåren vid Fortifikationsverket för att under fredstid och för militärt bruk framställa topografiska kartor över Sverige. Dessa kartor var till en början hemligstämplade. Projektet pågick under de närmaste decennierna vid

Titeln, "Skrufven från en annan sida", stärker att Cederholm studerade sitt objekt utifrån olika perspektiv och att baksidan var lika viktig som framsidan. I det äldre topografiska landskapsmåleriet fanns inget intresse av att gå runt byggnaden och se den från olika håll. Uppsala universitetsbibliotek.

Topografiska kåren och resulterade så småningom i *Generalstabens karta över Sverige*. Arbetet avslutades först på 1920-talet.³³⁸ Det var bland annat för detta ändamål som militä-

rer utbildades i teckning vid Karlberg. Många militärer med ingenjörsutbildning utvecklade även ett konstnärskap och ägnade sig åt topografiskt landskapsmåleri i det civila.

Axel Fredrik Cederholm tog ett skutt rakt in i realismen. Hur var det möjligt?

Det går knappast att föreställa sig ett större brott mot landskapsmåleriets traditioner än Axel Fredrik Cederholms teckningar från Huggboda, Svensboda och Skruven. Borta är den topografiska landskapsbilden i Erik Dahlberghs efterföljd. I *Suecia antiqua et hodierna* är landskapet en del av slottets eller herresätets ägor och visar den av människohänder brukade jorden. Bildens mittpunkt är alltid byggnaden sedd utifrån en representativ vy. Borta är den pastorala idyllen i 1700-talets herdediktning, liksom det allegoriska måleriet. Vi befinner oss inte i ett fjärran Arkadien utan i en sjö- och mossrik skogsbygd i Uppland med knuttimrade gårdsbyggnader och självförsörjande bönder. Upptagenheten vid de materiella förutsättningarna är alltför stor för att kunna rymma ett allegoriskt motiv. Borta är också de pittoreska herrgårdsporträtten i Elias Martins efterföljd. Som Marita Lindgren-Fridell har noterat förebådade Cederholm med ett sekel realistiska skildrare av det kärva uppländska landskapet som Bruno Liljefors

och Olof Thunman.³³⁹ Axel Fredrik Cederholm tog ett skutt rakt in i realismen. Hur var det möjligt?

Jag inledde detta kapitel med att konstatera likheterna mellan Cederholms teckningar av Roslagen med samtida etnografiska skildringar av seder och bruk. Realismen som estetisk idé var inte ens uppfunnen. Idag är vi så vana vid realismen att det är svårt att föreställa sig hur revolutionerande den rörelsen var för litteraturen och bildkonsten när den slog igenom under 1800-talet. Sara Danius har i sin brett upplagda studie av 1800-talsrealismen i litteraturen gjort klart vad realismen i grunden handlade om: att göra saker och ting synliga.³⁴⁰

Realismen i skönlitteraturen blev dominerande först under 1800-talets senare del, men dess genombrott kan spåras tillbaka till den borgerliga romanen på 1830-talet. Föregångarna till denna utveckling återfinns i de tidigare decenniernas pamfletter, kåserier, journalistik, tidningsillustrationer och allehanda småtryck – former av text och bild som inte ansågs höra till den högre litteraturen och konsten. Det är här amatörer som Axel Fredrik Cederholm kommer in: de som inte strävade efter en professionell konstnärlig karriär med sikte på en professur vid Konstakademien, utan snarare tecknade och målade vad de såg.

För att återkalla Axel Fredrik Cederholms nästan-namne Fredrik Cederborgh, som i inledningen av denna bok så levande beskrev en spelhall i Gamla stan: Cederborgh var precis en sådan närmast pamflettskrivande författare, omtyckt och läst av medelklassen, som banade väg för realismens genombrott i litteraturen, men utan en estetisk idé som drivkraft.³⁴¹

Denna realism var, enligt konsthistorikern Ann Bermingham, också kännetecknande för borgerskapet i England, när bruket att teckna för nöjes skull spred sig nedåt i klasserna.

*[...] what is crucial to the history of drawing as a polite and useful art is that, unlike aristocratic courtly culture, bourgeois culture did not depend on the courtly arts of illusion, or rather it did not imagine itself in those terms.*³⁴²

I nästa kapitel ska vi se hur en realistisk strävan även tog plats i stadsvyer. Här handlade det inte bara om att tecknaren önskade återge hur saker och ting såg ut, utan också om att skildra händelser som rymde faktiska omständigheter och samtida vittnesbörd, vilka kan styrkas med historiska källor.